

ДОСЛІДЖЕННЯ

ФАЇНА ВИНОКУРОВА

ДОЛЯ БУКОВИНСЬКИХ ЄВРЕЇВ У ГЕТТО Й ТАБОРАХ ТРАНСІСТРІЇ В ПЕРІОД 1941–1944 рр. (ОГЛЯД ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Перші депортовані з Буковини євреї почали прибувати на територію Вінниччини ще влітку 1941 р. Документи Державного архіву Вінницької області, фонду Р-1683 (Надзвичайна державна комісія зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх пособників, завданих ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР, далі – НДК) є базовими для дослідження долі єврейського населення в період нацистської та румунської окупації. В акті Могилів-Подільської районної комісії зафіксовано факт масового розстрілу депортованих євреїв 28 липня 1941 р. Це сталося поблизу містечка Яруги. Вигнанців із Бессарабії та Північної Буковини «транспортували» (як це називалося в документах румунської окупаційної влади) з Могилева-Подільського на Ямпіль. Надвечір, коли більша частина людей пройшла, до Яруги прибула команда німців-есесівців на вантажівках. З містечка вони виїхали на дорогу, де в різних місцях затримали понад тисячу осіб, яких розстріляли на місці й закопали в ямах уздовж шляху. Дітей кидали в могили живими...¹ Згідно зі звітом айнзацгрупи D поліції безпеки та СД

¹ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. Р-1683, оп. 1, спр. 10, арк. 319.

від 2 вересня 1941 р. румуни перегнали на Вінниччину з Бессарабії та Буковини близько 35 тисяч євреїв. У першій половині серпня зондеркоманда 10b й айнзацкоманда 12, що входили до складу айнзацгрупи D, за наказом командування 11-ї армії від 29 липня 1941 р., повернули до Бессарабії через переправи у Могилів-Подільському і Ямполі 27,5 тис. євреїв, а 1265 розстріляли. Розстріляно було переважно тих, хто відстав через виснаження на шляху з Могилева-Подільського до Ямполь. Німці ж їх переганяли тому, що переправі біля Могилева-Подільського румуни всіляко перешкождали².

Перша хвиля депортації з Буковини в Трансністрію тривала до пізньої осені 1941 р. Документи «усної історії» (ф. Р-5333, Р-6022) засвідчують, що на шляхах депортації румуни постійно грабували людей, принижували, хворих і ослаблих убивали. Втома – йшли довгі кілометри пішки, часом несучи на собі не лише дітей, а й німечих старих, – недоїдання, холод, дощі також були союзниками вбивць у військових мундирах. Дуже важким був психологічний стан. Уродженець Чернівців Мартін Феллер походив з родини професора математики Чернівецького університету. Коли Буковина була приєднана до СРСР, його батька, як і багатьох інших інтелігентів, звільнили з роботи як класових ворогів. «Можете уявити, чого ми чекали від тієї Ободівки», – говорив Мартін Феллер. Найгірші передчуття справдилися: батько помер від тифу в Ободівському гетто³. Восьмирічною дівчинкою восени 1941 р. пройшла шлях депортації Мадлен Кан – громадянка Франції, яку події 1940 р. заскочили в сім'ї бабусі на Буковині. Її вразило, як люди, долаючи той нестерпний шлях, стали нібито позбавлені почуттів, принаймні ніяк не виказували їх. Уже ставши дорослою, вона зрозуміла, що у такий спосіб знедолені вигнанці захищалися від безперервних ударів долі. Єдиними, в кому, за словами пані Кан, «жила людяність і любов», були діти.

Жахливою була переправа через Дністер. Багатьох кидали просто у воду, так що люди тонули. Під час переправи було знищено всі документи депортованих: люди перетворювалися на безправних, майже анонімних, напівреальних істот, з якими можна коїти що завгодно.

² Там само, ф. Р-2966, оп. 2, спр. 31.

³ Там само, ф. Р-5333, оп. 5, спр. 59, арк. 1–27.

Звісно, примиритися з таким станом, прийняти його було понад людські сили. Колишній в'язень Бершадського табору Герман Молдовер, депортований з Буковини, згадував, як на етапі від станції Флорешти до Бершаді під час ночівлі в корівнику рабин із Чернівців перерізував собі вени. Цей акт самогубства може сприйматися не лише як вираження відчаю, а ще й як вияв протесту проти знущань, насильства, намагання позбавити людей їхньої гідності...

Кількість депортованих у Вінницьку область досягла 97–98 тис. осіб. Із них у жовтні – листопаді 1941 р. тільки з Чернівецького гетто депортували 28 391 людину. Всього з Буковини виселили в Трансністрію 74 тис. осіб (значна їх частина стала в'язнями гетто у Вінницькій області).

Всього на території Вінниччини в румунській зоні окупації було створено 112 гетто, колоній і поселень для депортованого й місцевого єврейського населення. Зокрема, в повітах: Могилів – 67, Тульчин – 21, Джуґастру (Ямпіль) – 10, а також у Бершадській волості, у повіті Балта – 24.

У червні 1942 р. з Чернівців і повітів Буковини було депортовано 4094 євреїв. У вересні – ще майже тисячу. 500 із них були ув'язнені як політично неблагонадійні до Вапнярського табору-тюрми, решту за розпорядженням начальника жандармських частин Румунії генерала Пюпора відправили за Південний Буг, у зону, контрольовану німецькою адміністрацією, – до єврейського табору праці в гранітних кар'єрах поблизу с. Коло-Михайлівки в районі ставки Гітлера «Вервольф». У Коло-Михайлівському таборі, як і в інших таборах уздовж ІV Берлінської автостради, умови життя в'язнів були найгіршими. Багатьох тривалий час утримували просто неба у полі чи в лісі на обнесених колючим дротом ділянках. Їх заганяли по 200–300 осіб до свинарників, корівників, стаєнь без вікон, дверей і підлоги. Голод, холод, скупченість, відсутність елементарних санітарно-гігієнічних умов спричиняли масштабні епідемії висипного, черевного тифу, дизентерії і – як наслідок – дуже високий рівень смертності: в листопаді 1943 р. з майже 5 тисяч в живих було тільки 700. Тих, кого помилували хвороби, знищили гітлерівці. 16 грудня 1942 р. у Коло-Михайлівському таборі померла від тифу юна чернівецька поетеса Зельма Меєрбаум-Айзінгер...

Перебування в гетто й таборах румунської зони окупації також було нестерпно важким. Вдалося розшукати відомості й відтворити загальну картину умов існування в таких із них, як Бершадське, Брацлавське, Жмеринське, Могилів-Подільське, Мурафське, Ободівське, Печерське, Рогізнянське, Тульчинське, Шаргородське, Шпиківське та ін. Так, у фонді Могилівської префектури відклалися низка алфавітних журналів обліку грошей і коштовностей, вилучених у євреїв, – свідчення того, що єврейське населення зазнавало пограбувань. Листування з губернаторством про відпуск продовольства єврейським табороам доводить, що, навпаки, видача харчів обмежувалася. Про жахливий режим утримання Вапнярського табору-тюрми свідчить листування його коменданта з префектом повіту Джугастру. Йдеться про те, що депортовані прибули без найнеобхідніших речей, оскільки на збори їм дали зовсім мало часу й заборонили брати ручну кладь. У приміщеннях, де їх утримують, немає вікон, євреї хворіють і помирають. Рапорти охорони свідчать, що євреї голодують, помічено, що дехто з них харчується травою⁴.

В документах районних управ (Крижопільської, Чернівецької, Станіславчицької, Ямпільської, Могилів-Подільської, Бершадської, Краснянської, Шпиківської та ін.) відклалися документи, що виявляють різні форми економічного, соціального, психологічного тиску на євреїв. Так, єврейським дітям заборонялося відвідувати школи, всім євреям – ходити центральними вулицями містечок. На постійне й на тимчасове (депортоване) населення гетто накладався спеціальний «єврейський» податок. Заборонялося в крамницях гетто продавати товари, привезені з Румунії, купувати коштовності та обмінювати гроші у євреїв, їх забороняли наймати на роботу на пошту, використовувати на посадах службовців тощо. В документах також ідеться про примусове використання праці єврейського населення, передусім на найважчих роботах з ремонту шосе, в кар'єрах, торфовиськах, на найбрудніших роботах. Переважна більшість буковинських євреїв спочатку жила з продажу своїх останніх речей українським селянам.

Голод і хвороби забрали життя десятків тисяч як місцевих, так і депортованих євреїв. Останні від епідемій потерпали сильніше, особливо в 1941–1942 рр. У Бершадському таборі-гетто від голоду й тифу

⁴ Там само, ф. Р-2988, оп. 3, спр. 28, арк. 153; спр. 31, арк. 132.

загинуло понад 13 тис. осіб, в Ободівці – 11 000, у Печері – 9450, в Шаргороді – 8000, Могилів-Подільське гетто втратило 6000 осіб...

Страшної слави набув Печерський табір-гетто на межі двох зон окупації. Сюди також потрапило багато буковинських євреїв, як і тих, хто жив у Могилеві-Подільському, Рогізні, Тульчині, Брацлаві, Ладжижині, Вапнярці. Через табір, влучно названий в'язнями «мертвою петлею», пройшло понад 10 тис. людей, однак до визволення дожили тільки близько 400⁵.

Загалом фонди трьох повітових управ-префектур, 26-ти міських та районних управ-претур і 17-ти сільських управ-примарій, що надійшли до держархіву Вінницької області з Одеського облдержархіву протягом 1945–1950 рр. і були розсекречені в 1993–1994 рр., є основною джерельною базою для дослідження долі буковинських євреїв, депортованих на Вінниччину в 1941–1942 рр. Порівняльний аналіз складу та змісту вказаних документальних масивів засвідчує, що в діяльності румунських окупаційних установ відклалися значні тематичні групи документів з фінансово-економічних, соціальних питань, а саме щодо використання єврейської праці, організації приватного підприємництва, проявів общинного, традиційного життя тощо. Наявність подібних джерел відбиває намагання румунської окупаційної влади реалізувати так звану «колонізацію» підпорядкованих їй земель. На ділі ж адміністрація Трансністрії в здійсненні репресивної політики щодо єврейського населення орієнтувалася не на масові розстріли, а на поступове вимирання людей у майже не придатних до життя умовах. Водночас передбачалося, що, поки живі, євреї мусять самі дбати про своє існування. Тому в місцях зосередження єврейського населення діяли дрібнокустарні майстерні, артілі, створювалися певні соціальні структури.

Між місцевими й депортованими євреями не завжди складалися прихильні стосунки. Одні й другі мали різні політичні погляди, по-різному ставилися до релігії, як правило, відрізнялися за майновим і соціальним статусом до війни, мали неоднаковий освітній рівень. Та й румунська окупаційна влада віддавала перевагу депортованим євреям: вони знали румунську й часто німецьку мову, легше встановлювали контакт із представниками влади, мали дещо з коштовностей,

⁵ Там само, ф. П-136, оп. 13, спр. 96. арк. 6–8; ф. Р-4422, оп. 1, спр. 37, арк. 14.

а румуни охоче брали хабарі. Для виживання в умовах гетто дуже багато важило те, що буковинські євреї зберегли звичку до обцинного життя, і це в багатьох випадках посилювало їхню опірність, додавало шансів на виживання. Збережене життя якраз і виявило силу, що криється в національних, традиційних рисах єврейства. Як правило, керівниками обцин у гетто й колоніях влада призначала головним чином освічених представників депортованих євреїв, часом утворювали дві обцини – для місцевого й депортованого населення. У Жмеринці, приміром, начальником гетто призначили буковинського єврея доктора права Адольфа Гершмана, обцину місцевих євреїв у керівництві представляли Йосиф Юкеліс і Трахтенберг, у гетто Могилева-Подільського обцину депортованих євреїв очолювали буковинці – адвокат Данилов та інженер Зигфрід Егендорф. Юрист із Чернівців Меір Тайх керував обциною депортованих у Шаргороді. У правлінні обцини Бершадського гетто були представники 20 тисяч депортованих євреїв М. Фарфель, М. Перельмутер, М. Шренцель, доктор Флейшман. Хоча іноді між представниками місцевих і депортованих євреїв виникали конфлікти з приводу соціально-економічних, політичних, релігійних питань, буковинські євреї все ж змогли багато чого навчити місцевих євреїв, зокрема, організації побуту, дотримання релігійних норм, збереження традицій, навіть деяких видів рукоділля.

Обцина стала запорукою виживання. Значна частина документів присвячена вирішенню найпекучішої соціальної проблеми гетто – організації боротьби з епідеміями тифу, туберкульозу, дизентерії. Зусиллями керівників обцин, медиків (серед них чимало буковинців, наприклад, лікарі Ісаак Бланк, Вательман, фельдшер Глейзер), завдяки допомозі «Джойнту» й Румунського єврейського центру з Бухареста в період від травня 1942 р. до грудня 1943 р. вдалося відкрити лікарні, аптеки в гетто Жмеринки, Бершаді, Шаргорода, Могилева-Подільського й ін. Унікальним документом за інформативністю, полеографічними особливостями є мапа Могилівського повіту з позначками – у вигляді шестикутної зірки – гетто й робітничих таборів. Система додаткових позначок показує, чи надавалась у гетто медична допомога, свідчить про справність водогону, стан шляхів тощо⁶.

⁶ Там само, ф. Р-2966, оп. 2, спр. 691, арк. 1.

Звдяки діяльностї обцин у гетто Жмеринки, Бершадї було органїзовано дитсадок і школу; єврейські дитбудинки створено в Бершадї, Джуринї, Могилевї-Подільському, Мурафї, Соколівцї, Тивровї, Шаргородї. Взимку 1943–1944 рр. дітям-сиротам (тїльки депортованим) була надана змога евакуюватися до Румунїї, а звїдти – до Палестини⁷.

Документи фїксують, що там, де обцини очолювали поряднї, свїдомї свого обов'язку люди, вдавалося, наскїльки це було можливе, допомогти хоча б частинї євреїв вижити в умовах, не прийнятних для життя. Комїтет єврейської обцини Могилева намагався сприяти виживанню 60 тисячам євреїв, депортованих до повіту. Було створено будинок для лїтнїх людей на 250 мїсць, двї лікарнї, инфекційну лікарню на 300 лїжок, громадська їдальня щодня обслуговувала до 500 осїб. Тут діяли також бюро громадських робїт, бюро загальної статистики, поштове вїддїлення. Велика заслуга в налагодженнї життя в Могилевї-Подільському належить керївниковї ливарного заводу «Турнаторїя» Зигфрїдовї Єгендорфу: вїн прагнув забезпечити роботою якомога бїльше людей, здебїльшого вихїдцїв з Буковини, органїзував їм листування з рїдними...

Обцинна органїзація побуту євреїв глибинно і традиційно пов'язана з релїгїйним життям. Є документальнї пїдтвердження функціонування синагог у Красному Тиврївському районї, Ямполї й Дзигївцї, Жмеринцї, Чернївцях⁸. Епїзоди релїгїйного життя в'язнїв гетто вплинули на тих, хто пережив вїйну пїдлїтком або дитиною, – про це такї свїдки говорять як про важливї засади усвїдомлення й збереження «їдишкайт» (єврейства). Причому окупаційна влада, особливо нїмецька, вкрай вороже ставилася до проявїв релїгїйностї в єврейському середовищї, до синагог, святих книг, предметїв культу. Тому, власне, можемо стверджувати, що опїр нацистській полїтицї геноциду євреїв їснував і у формах дотримання обрядовостї, свят, національного самоусвїдомлення через вїру.

Свїдчить в'язень гетто в Томашполї Я. Цаповський: «...Пїд час життя у гетто багато людей почали повертатися до єврейства. Якщо до вїйни не всї євреї були релїгїйними, то тепер кожен єврей молився

⁷ Там само, ф. Р-6022, оп. 1, спр. 4, арк. 17–19; спр. 27, арк. 28;

Вїдомчий архїв Вїнницького обласного управлїння освїти, опис довїдкового характеру, спр. 2712, арк. 31, 36, 47, 83, 85, 102, 117, 135.

⁸ ДАВО, ф. Р-2700, оп. 7, спр. 91, арк. 64–65; спр. 182, арк. 18, 40 зв., 66.

щоденно. У той час наш рабин помер, залишився шойхет, який знав усі молитви, він збирав у себе чоловіків на міньян (синагогу німці знищили одразу, як прийшли до містечка). Ми дотримувалися суботи та всіх свят».

Буковинські євреї брали участь і в антинацистському опорі. Відомий «голодний» страйк в'язнів Вапнярської тюрми для політичних. Страйкарі домоглися поліпшення харчування, особливо для хворих і дітей. Були пов'язані з підпіллям Меір Тайх (Шаргород) і Міхаель Шренцель (Бершадь). Доктор Тайх допомагав родинам, чії члени були на фронті, в партизанах чи підпіллі; постачав підпільників посвідченнями для вільного пересування територією району тощо. Про Міхаеля Шренцеля згадують, що він виходив 13-річного хлопчика Данилка, якого за вихід з гетто жорстоко покарав румунський комендант: зв'язавши йому руки ланцюгом, зачепив ланцюг до заднього колеса мотоцикла й проволік хлопчика за собою через усе містечко. Понад два місяці Даня був між життям і смертю. Вживив він завдяки зусиллям доктора Шренцеля з буковинських Чернівців. Міхаель Шренцель влаштував утечу з-під арешту підпільникові Якову Талісу. А коли жандарми схопили д-ра Шренцеля й катували, прагнучи дізнатися, де Таліс, він терпів усі знущання й не видав Якова ворогам, а сам загинув...⁹ Документи свідчать про те, що керівники общин у Чечельницькому й Ольгопільському гетто – буковинські євреї надавали цільову матеріальну допомогу антинацистському радянському підпільному й партизанському рухові.

Про суперечливість, неоднозначність образу депортованих у Трансністрію євреїв свідчать документи архівної колекції фонду Р-6023 «Фільтраційні, архівно-слідчі та наглядові справи, трофейні документи, передані з відомчого архіву обласного управління СБУ». Архівно-слідчі справи на пособників нацистів містять, з одного боку, інформацію про розправи над єврейським населенням, про тих, хто чинив опір окупантам, а з іншого – дані про явище колаборації серед буковинських євреїв (у Печерському таборі жорстоко знущався з євреїв староста Мотель Цімерман; у Бершадському гетто розправлялися як із місцевими, так і з

⁹ Там само, ф. Р-6022, оп. 1, спр. 27, арк. 37–51; Люди остаются людьми: Свидетельства узников фашистских лагерей-гетто. – Вып. V. – Черновцы, 1996. – С. 33, 104.

буковинськими євреями поліцаї-добровольці Марк Гершкович, Бернард Ландверг, Йосиф Френкель¹⁰).

Були заарештовані органами НКВС Адольф Гершман та Меїр Тайх і звинувачені в пособництві нацистам. Адольф Гершман був страчений, а Меїра Тайха звільнили завдяки заступництву за нього єврейської громади. Про те, якою людиною був д-р Тайх, свідчить унікальний документ – його лист Сталінові: в ньому Тайх клопочеться про повернення своїх земляків на батьківщину, про відшкодування завданих їм збитків...

А проблеми з поверненням буковинських євреїв на батьківщину були: постанова бюро Вінницького обкому КП(б)У від 15 червня 1944 р. «Про побутові умови єврейського населення, переселеного з Північної Буковини в райони Вінницької області, що постраждали від німецько-румунських окупантів», – ще одне свідчення того, що й у ставленні радянської влади до депортованих євреїв, які пережили Голокост у гетто й таборах Трансністрії, не обійшлося без лицемірства: з одного боку, нібито зобов'язувалися сприяти поверненню їх «у рідні місця», а з іншого – в словосполученні «забезпечити засобами пересування» слово «забезпечити» (тобто обов'язково надати) виправлене на «допомогти» (тут уже нема обов'язковості). В наступному пункті взагалі їх пропонують відправляти «у Донбас та інші промислові центри» – туди, де їдишкайт остаточно забудеться, розчиниться в масі «єдиного радянського народу».

Із 74 тис. буковинських євреїв у Трансністрії загинули 54 тисячі. За даними НДК й підрахунками Чернівецького культурного товариства ім. Штейнбарга, в Північну Буковину повернулися лише близько 9 тисяч євреїв, депортованих звідси в 1941–1942 рр.

¹⁰ ДАВО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 595; 4949; 2806.